

Endogén regionális fejlődés a rurális térségekben

Bodnár Gábor¹

A területi tőke fogalma egy évtizede már megtalálható egyes szakértői dokumentumokban, de annak tudományos keretrendszere csak a közelmúltban került kialakításra. A témakör egyre bővülő szakirodalmában támaszkodva jól láthatóvá válik a területi tőke néven ismert komplex szemléletnek az előtérbe kerülése. Ezen sokszínű megközelítésből is adódik, hogy a témakör vizsgálatakor a közgazdaságtan a saját eredményeinél korábbi, más tudományterületek által elért eredményeket használja.

Munkámban a területi tőke alaptényezőit mutatom be, vagyis a gazdasági, humán, társadalmi és természeti tőkét elemzem azok rurális terekkel való viszonyát is figyelembe véve.

Kulcsszavak: rurális térségek, endogén fejlődés, területi tőke

1. Bevezetés

Az endogén fejlődés fogalma igen összetett, főleg ha azt az endogén növekedéshez hasonlítjuk. Ez logikusnak is nevezhető, hiszen a társadalmi jólét igen széles körűen értelmezhető és a növekedés mennyiségi megközelítésével ellentétben az endogén fejlődés esetében a társadalmi haladás, mint minőségi megközelítés a jellemző. Ez persze nem jelenti, hogy az elmélet figyelmen kívül hagyja a kvantitatív kutatás elemeit.

Munkámban az endogén regionális fejlődés tényezőit vizsgálom, illetve az endogén fejlődés egy speciális esetének, a területi tőkének alaptényezőire külön is kitérek. Mindezt úgy, hogy az elméleti áttekintést a rurális térségek aspektusából teszem meg. Ennek külön jelentőséget biztosítanak az elmúlt évtizedekben, hazánkban és a szélesebb nemzetközi kitekintésben tapasztalható, egyidejűleg lezajló, mégis sokszor ellentétes folyamatok.

---

¹ Bodnár Gábor, tanársegéd, Szent István egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Gazdaságtudományi Intézet (Békéscsaba); PhD hallgató, SZTE Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani Doktori Iskola.

2. A vidék magyar és nemzetközi folyamatainak rövid áttekintése

Ahogy a falu-város dichotómia, illetve különbségeinek tekintetében Enyedi (2012) leírta, a rendszerváltás óta lezajlott társadalmi és gazdasági fejlődés nem kedvezett a kiegyenlítődéssnek.

Természetesen egy ilyen jelentős változásnak komoly hatásai vannak, Buday-Sántha (2010) megemlíti, hogy a rendszerváltás óta eltelt két évtizedben polarizálódott a vidék egésze, valamint megnöttek a gazdasági és szociális vonatkozású negatív folyamatok, azok túlsúlyba kerültek. A mezőgazdasági nagyüzemek, illetve a vidéki ipar felszámolásával a vidék elvesztette gazdasági bázisát, vele azt a gazdasági háttérrel rendelkező szervezőerőt, a nagyüzemekben koncentrálódó helyi értelmiséget, amely a helyi adottságokhoz illeszkedő fejlesztéseket tudta volna végrehajtani.

A vidékhez kapcsolódón meg kell említeni a mezőgazdaság szerepét, amelynek a rendszerváltás után a gyors átmenet következtében bizonytalanság és felfordulás jellemzi mindennapjait (Benet 2006).

Buday-Sántha (2010) azt is leírja, hogy fejlődés csak azon térségekben figyelhető meg, amelyek képesek voltak integrálódni a városi gazdaságba, de a vidék nagyobbik részére ez nem történt meg. A fejlesztési források hatása is leginkább csak az infrastrukturális hiányosságok javulásában jelentkezik, gazdasági hatás nem jellemző.

Annak ellenére, hogy a magyar és kelet-közép-európai rurális térségei számos nehézséggel küzdenek, mégis a vidék egy szélesebb kontextusában számos változásról beszélhetünk.

Mindenképp meg kell jegyezni, hogy az OECD (2006) tanulmánya már új vidék paradigmáról beszél. Ennek kapcsán a dokumentum kifejti, hogy a figyelem középpontjában már a *hely* áll, nem az *ágazat*.

1. táblázat Vidékfejlesztési modellek

	Exogén fejlesztés	Endogén fejlesztés
Kulcstényező	méretgazdaságosság és koncentráció	helyi erőforrások (természeti, humán és kulturális) kihasználása a fenntartható fejlődésért
Dinamizáló tényező	városi növekedési pólusok (exogén hajtóerők a vidéki terek esetében)	helyi kezdeményezések és vállalkozások
Rurális területek funkciói	élelmiszer és alapvető termékek a városi gazdaság kiszélesítéséért	sokszínű, szolgáltatásokon alapuló gazdaság
Fő vidékfejlesztési problémák	alacsony termelékenység és periférikusság	a térségek/csoportok korlátozott képessége a gazdaságba való bekapcsolódásra
A vidékfejlesztés fókusza	mezőgazdasági modernizáció; munkaerő és tőke mobilitásának ösztönzése	kapacitások fejlesztése (szakképzettség, intézmények, infrastruktúra); kirekesztés legyőzése

Forrás: Ward et al. (2005, 4. o.)

További jelentős változás, ahogy Ward és szerzőtársai (2005) leírják, a legutóbbi évtizedekben a vidékfejlesztési politika az exogén modelltől elmozdult az endogén megközelítés felé (1. táblázat).

Látható, hogy az utóbbi évtizedek során előtérbe került endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is teret nyert. A rurális terek esetében, mondhatni természetes módon, némileg eltérőek a hangsúlyok.

A dolgozat további részében az endogén fejlődési elméleteket tekintek át, külön kitérve a területi tőke keretrendszerére, melynek alaptényezőit egyenként is elemzem. Utóbbiakat igyekeztem a vidék szemszögéből is vizsgálni.

3. Az endogén regionális fejlődés elméletei

Jelen cikk szerzője egyetért azzal az általános véleménnyel, hogy míg a növekedés mennyiségi, addig a fejlődés minőségi változást eredményez. A fejlődés a közgazdaságtan értelmezése alapján általában gazdasági fejlődést jelent (Farkas 2002). De még ezen szűkebben vett fogalom kapcsán is meg kell jegyezni, amit Lengyel (2012a), hogy a gazdasági fejlődés a gazdasági növekedéshez képest tágabb fogalom mert a gazdasági alapmutatókon túl más, gazdaságon kívüli jellemzőket is érdemes figyelembe venni.

Maga az endogén fejlődés lényegében egy térségnek a helyi adottságokra való támaszkodását jelenti, azok minél szélesebb körű kiaknázását. Természetesen, ha az endogén fejlődés elméletéről beszélünk, az szorosan összekapcsolódik az endogén fejlesztés elméletével. Utóbbi kapcsán Rehnitzner (1993) megemlíti, hogy a hetvenes években megváltoztak a világgazdasági körülmények és ugyanő leírja (1995, 154. o.), hogy „...a sokváltozós viszonyrendszerben az új regionális fejlesztési stratégiát számos ipari államban a régió belüli lehetőségekben, a potenciálok kiaknázásában, a saját erők megújításában és fejlesztésében látták”. Lados (2001) hozzáteszi, hogy az endogén erőforrások aktivizálhatók megfelelő körülmények között.

A regionális potenciál értelmezését jól megvilágítja a Rehnitzner (1993, 154. o.) által leírt eltérő szakmai vélemények, illetve megnevezések: „fejlesztések alulról” (Brugges), „szelektív önállóság” (Stöhr), „autonóm régiófejlesztés” (Lukesch). Az endogén források, melyek a regionális potenciál meghatározói (Rehnitzner 1993, 155. o.):

- tőkepotenciál (rendelkezésre álló termelőbázisok és vagyon);
- munkaerő adottsága;
- infrastruktúra felszereltsége;
- földrajzi helyzet;

- környezeti állapot és minőség;
- piaci kapcsolatok (keresleti tényezők);
- szocio-kulturális adottságok;
- döntési-intézményi és hatalmi rendszer.

A gazdasági fejlődés regionális vonatkozásával kapcsolatosan Capello és Nijkamp (2011) egyebek mellett példaként említi a társadalmi lehetőségeket, az egészséges környezetet, vagy éppen a színvonalas oktatást.

Ahogy Stimson és szerzőtársai (2011) a fejlődés kapcsán regionális és gazdasági fejlődésről beszélnek, ennek vonatkozásában megkülönböztetik a kvantitatív és kvalitatív eszközökkel mérhető jegyeket. Hiszen bár fontos a vagyoni, illetve jövedelmi szint vagy a munkahelyteremtés, de ugyanúgy fontos a kreatív tőke, a társadalmi és gazdasági egyenlőség, vagy éppen a fenntartható fejlődés.

A fejlődésnek egy bizonyos, napjainkra felértékelődött elméletének is nevezhető annak endogén válfaja. Magának az endogén fejlődésnek a megjelenését Benko (1997) az 1980-as évek végétől eredezteti, bár tény, hogy ekkor ipari, illetve városi régiókról beszélt.

Stimson és szerzőtársai (2001) leírják, hogy a regionális fejlődési elmélet hangsúlyában és fókuszában az utóbbi néhány évtizedben elmozdulás tapasztalható az exogén tényezőktől az endogén tényezők felé.

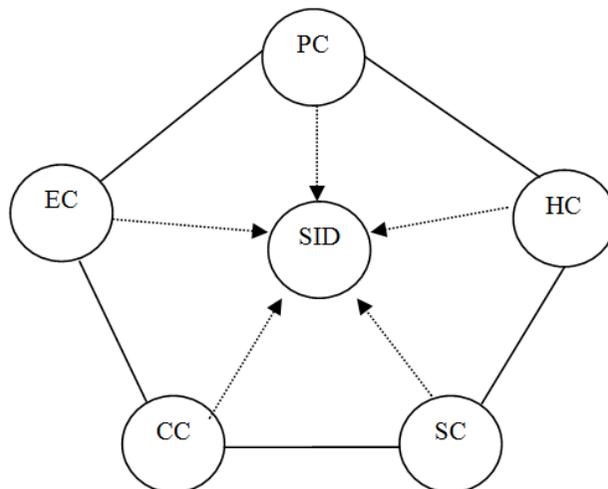
Stimson és szerzőtársai (2011) a közgazdasági gondolkodás elmúlt évtizedes evolúciójának részeként leírják, hogy a legutóbbi két évtizedben további elmozdulás tapasztalható a fenntartható fejlődés irányelvei terén a regionális fejlesztés és tervezés vonatkozásában.

Stimson és szerzőtársai munkája alapján a fenntartható innovatív fejlődés jól megfogható öttényezős modelljük (1. ábra) segítségével (Lengyel 2012b, 68. o.):

1. *Termelő tőke (PC: productive capital)*: ez összhangban áll a neoklasszikus felfogással, ahol a hagyományos termelési függvény a munkától és tőkéből függ.
2. *Humán tőke (HC: human capital)*: a munkaerő minőségét jelenti, amely az oktatásból, szakképzésből, avagy az új képességek gyors elsajátításából ered, lényeges, hogy ez a humán tőke minél egyenletesebben terüljön szét a népességben belül.
3. *Társadalmi tőke (SC: social capital)*: az emberek közötti interakció és kommunikáció milyensége, amely a társadalmi-gazdasági kapcsolatok, az üzleti hálózatok (formális és informális), bizalmon alapuló együttműködések stb. feltétele.
4. *Kreatív tőke (CC: creative capital)*: az új kihívásokra és új lehetőségekre való hatékony választ, a vállalkozókészséget, az újszerű gondolatokat, az innovatív előrelátást stb. teszi lehetővé.

5. *Ökológiai tőke (EC: ecological capital):* az élhető környezet, a tiszta levegő és víz, a rekreációs lehetőségek, a városi zöld terek stb. mind szükségesek egy térség tartós és kiegyensúlyozott fejlődéséhez.

1. ábra A fenntartható innovatív fejlődés tényezői

Forrás: Stimson et al. (2011) alapján Lengyel (2012b, 67. o.)

Amint azt egy ESPON (2012) tanulmányban leírják, más mellett a regionális fejlődésből eredeztetve a megfoghatatlan² javak számos szakirodalomban megjelennek, és azok egyértelműen a városi terekre fókuszálnak.

Braithwaite (2009) hét tőketényező keretrendszere az erőforrások rendszerezésén alapszik és eltérően más keretrendszerektől, magában foglalja a politikai tőkét (befogadás, vélemény és hatalom) és a kulturális tőkét (nyelv, rítusok, hagyományok). Ezek olyan aspektusok, amelyek különösen fontosak rurális kontextusban (2. táblázat).

Az ESPON (2012) dokumentum megemlíti két kísérletet, amelyek ezeket az elméleteket vidékpolitikai környezetbe próbálják meg átültetni. Az első a fejlesztések erőforrásalapú megközelítése (assets-based approach to development) Braithwaite (2009) által, míg a másik Camagni (2008) területi tőke koncepciójának

² A szó, annak tartalmát illetően megegyezik a Camagni (2008) által is használt intangibilis, vagyis nem tárgyasult javakkal.

Courtney és szerzőtársai (2010) általi feldolgozása. Tanulmányomban Braithwaite megközelítését ismertetem részletesebben.

Braithwait (2009) úgy írja le a keretrendszer hasznát, hogy az, mint egyfajta sarkalló erő tud működni, emlékeztetve a vidéki lakosságot lakóhelyük tulajdonságaira és fejlesztési lehetőségeire.

2. táblázat A tőke hét formája az erőforrás-alapú településfejlesztés megközelítésében

Tőke	Fogalma	Példa rurális kontextusban
Gazdasági	A gazdasági tőke fontos szerepet tölt be a gazdaságban és lehetővé teszi más tőkeformák tulajdonlását és kereskedelmét.	A likvid tőke hozzáférhető a vidéki lakosság és gazdasági közösség számára és tartják azt a közösségi szerveződések.
Épített	Állótőke amely elősegíti a megélhetést és a jólétet.	Épületek, infrastruktúra és más befektetett tőke, akár köz-, közösségi, vagy magántulajdonban.
Természeti	Tájkép és minden stock és flow energia (megújuló és meg nem újuló) erőforrás amely javakat és szolgáltatásokat hoz létre (beleértve a turizmust és rekreációt).	Vízgyűjtő területek, erdők, ásványi anyagok, halászat, szél, vadvilág.
Társadalmi	A társadalmi szervezetek tulajdonságai úgy mint a hálózatok, bizalmi normák amelyek elősegítik az együttműködést a közös haszon érdekében. "Kötő" és "híd" szerepet játszhatnak.	Szektorális szervezetek, gazdasági képviselői szövetségek, szociális egyesületek és sportklubok, vallási közösségek. Az erősségük összefügg az interakciók intenzitásával, nem csak számával.
Humán	A népesség egészsége, tudása, képességei és motivációja. Az egészségügyi szolgáltatások, oktatás és képzésen keresztül elérhető a human tőke magasabb szintje.	Az egészségi szint kevésbé változtatható az uniós kontextusban. A képzettségi szint generációs. A tacit tudás olyan fontos, mint a formális oktatás és képzés.
Kulturális	Magatartás, amely formálja a világnézetünket és értékrendünket.	Talán a rendezvények jelzik, vagy a kisebbségek nyelveinek vitalitása. Néhány aspektus, így pl. a vállalkozói kultúra, szorosan összefügg a human és társadalmi tőkével.
Politikai	A közösség képesség hatással lenni az erőforrások elosztására és felhasználására.	A "bottom up" kezdeményezések jelenléte, mint a többszintű kormányzás leginkább helyi eleme. Összefügg a helyi felhatalmazás, illetve a "top-down" politika és a globalizáció ellentétével.

Forrás: Braithwaite (2009) alapján ESPON (2011, 33. o.)

Véleményem szerint Braithwait megközelítése és az általa használt hét tényező lényegét illetően beleillik az endogén fejlődés tényezőinek egyéb mérvadó vizsgálati vonalába, ugyanakkor az, hogy e tényezőket értelmezi a rurális terek vonatkozásában is, az mindenképp említésre méltó.

Ahogy Lengyel (2012a) leírja, mára a regionális növekedés és a tágran értelmezett fejlődés terén is előtérbe kerültek az endogén irányzatok. Ez abból is adódik, hogy a különféle irányzatok között megfigyelhetők olyanok, amelyek a tőke fogalmára építik az endogén tényezők rendszerét (Lengyel 2012a). Így a gazdasági tőke mellett számos új tőkeforma is az érdeklődés előtérébe került.

Lengyel (2012a) is megemlíti a tudástőkét, de ugyanő idézi Lint (2008, 5. o.), aki, megkülönbözteti a klasszikus tőkefelfogástól a humán, kulturális és társadalmi tőkéket. Azt is leírja, hogy a gazdasági tőke mellett Bourdieu (2002) is kiemeli a kulturális és társadalmi tőkéket, illetve ő vezette be (1978) a szimbolikus tőke fogalmát. De ezekhez kapcsolódóan beszélhetünk a mások mellett Capello (2002) által vizsgált kapcsolati tőkééről is.

Továbbá meg kell említeni a természeti tőkét, ami azért is fontos, mert a rurális térségek szemszögéből igen fajsúlyosan jelenik meg a múltban igen sokszor elhanyagolt tényező.

A természeti tőke felértékelődését emeli ki Buday-Sántha (2006) is, amikor azt mondja, hogy a hagyományos tőkék – föld, munka, ember alkotta tőke – mellett a modern elmélet szerint már négyes felosztás a kívánatos (Buday-Sántha 2006, 352 o.), így a gyártott vagy előállított tőke, a humán tőke, a társadalmi-szervezeti tőke, és a természeti (ökológiai, környezeti) tőke.

Számos más, vidékkel kapcsolatos elemzésben is ez a keretrendszer, vagy éppen megközelítés köszön vissza. Lényegüket illetően Agarwal és szerzőtársai (2009), Scoones (1998), illetve Kolmair és Gamper (2002) modelljei is az előző négyes osztatú megközelítésre rímelnek.

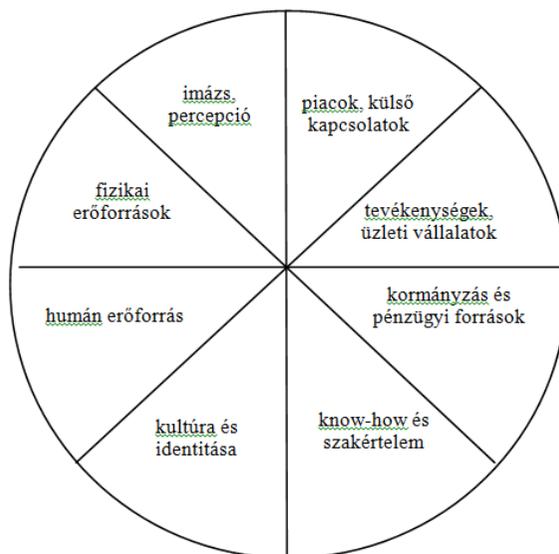
4. Területi tőke

A számos tőkefajta egységes keretrendszerbe foglalása esetén beszélhetünk a területi tőke megjelenéséről. A fogalom kezdetben inkább ún. „policy” dokumentumokban fordult elő (AEIDL 1999; EC 2005; OECD 2001). Így az OECD (2001) anyagában, a területi tőke vonatkozásában megfogalmazódik, hogy a területi dimenzióknak egyértelműen meghatározó hatása van a gazdasági tevékenységek jövedelmezőségére és versenyképességére nézve. Míg, ahogy azt Faludi (2006) is megemlíti a területi kohézió kapcsán, az Unió (EC 2005) vonatkozó anyagában már leszögezik, hogy a területi politikáknak elő kell segíteni az egyes térségek területi

tőkének fejlesztését, mert az közvetve egész Európa versenyképességének növeléséhez is hozzájárul.

Ezáltal (AEIDL 1999) a *fizikai erőforrások és menedzsmentjük* alatt főleg a természeti erőforrások értendők, a *kultúra és egy térség identitása* a résztvevők közös értékeiket és érdeklődésüket jelenti. A *humán erőforrás* a térségben élő férfiakat és nőket takarja, a népesség demográfiai karakterisztikáját és annak társadalmi struktúráját. A *helyi intézmények és adminisztrációk* testesítik meg a politikai szabályokat, illetve a *kormányzást*, de ide tartoznak a *pénzügyi források* is. A *tevékenységek és üzleti vállalkozások* foglalják magukba a földrajzi koncentráció mértékét és azok struktúráját (a vállalkozások mérete, szektorok stb.). A *piacok és külső kapcsolatok* alatt főleg azok más piacokba való integrálódása értendő. A *térségi imázs és percepció* külsőleg és belsőleg is megjelenik (2. ábra).

2. ábra Egy térség tőkéjének nyolc komponense

Forrás: AEIDL (1999, 22. o.)

Az OECD (2001) megfogalmazásában minden térség rendelkezik egy sajátos, csak rá jellemző tőkével – a területi tőkével –, mely eltér más régiókéétól, és amit számos olyan tényező alakít, melyekre egymás után világítanak rá a különböző tudományos elméletek. Ezen tényezők közé sorolhatjuk a régió földrajzi elhelyezkedését, éghajlatot, szokásokat, természeti erőforrásokat, életminőséget vagy a területen található városok által biztosított agglomerációs gazdaságokat. Ezeken felül ugyanakkor ide sorolhatók azok az üzleti hálózatok, melyek csökkentik az együttműködés során felmerülő tranzakciós költségeket.

Nagyon hasonló megfogalmazással él a vonatkozó Uniós dokumentum (EC 2005) is, amely leírja, hogy minden régió rendelkezik egy csak rá jellemző területi tőkével, mely különbözik más területekétől, illetve magasabb hozamot biztosít különböző befektetések esetében. Ennek oka, hogy sokkal jobban igazodnak az adott terület igényeihez és sokkal hatékonyabban hasznosítják a rendelkezésre álló erőforrásokat, illetve lehetőségeket. A területi tőke sok összetevője, beleértve más területekkel való integrációjukat és kapcsolatukat is, a termelékenység növekedését eredményezheti, ezáltal fejlődést generál.

Az OECD elemzéséből (2001, 17. o.) a következő néhány kulcsfontosságú gazdaságpolitikai következtetés vonható le:

- ha olyan területeken koncentrálódnak a beruházások, melyeken azok a legnagyobb hasznot képesek hajtani, akkor az erőforrások arányosabb és jobb eloszlása válik lehetővé, így biztosítva az ország egészére kiterjedő nagyobb fokú és hosszantartó növekedést (mivel a beruházások hatékonyabbak egy adott területhez társítva, mint egyébként);
- a regionális fejlesztés támogatására és a területi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló társadalompolitikának elsősorban abban kell segítenie a régiókat, hogy azok kiaknázhassák területi tőkéjüket;
- az adók vagy más anyagi ösztönzők bevezetése annak érdekében, hogy a vállalatok olyan területekbe fektessenek, amelyekbe egyébként nem tették volna, hosszútávon nem eredményez fejlődést, mivel ez a lépés nem biztosítja, hogy a befektetések illeszkednek az adott régió területi tőkéjéhez.

A közelmúltban viszont megjelent a témakör tudományosabb, jóval szofisztikáltabb megközelítése, amely Camagni (2008, 2009) nevéhez fűződik. Ráadásul a bővülő nemzetközi szakirodalom mellett a témának már magyar nyelvű szakirodalma is fellelhető (Lengyel 2012a; Tóth 2010; Jóna 2013).

Camagni (2008, 2009) rendszere magába foglalja mindazokat az eszközöket, amelyek fontosak a regionális fejlődés szempontjából. A megközelítés egy homogén, elméleti keretrendszer lehetőségét adja, amely képes magyarázni a jelenlegi területi folyamatokat és esetlegesen előrejelzések készítése során is hasznos lehet.

Ilyen vonatkozásban, a definitív megközelítés szerint maga a területi tőke azon különféle javaknak az összessége, amelyek meghatározzák egy térség jellegét (Camagni 2008).

3. ábra A területi tőke összetevői

Magas rivalizálás (magánjavak)	Magán állótőke állomány	Kapcsolati magán szolgáltatások: - a cégek külső kapcsolatai - K+F eredmények transzfere	Humán tőke: - vállalkozókészség - kreativitás - magán know-how
	Pénzben kifejeződő externáliák (hard)	Egyetemi spin-offok	Pénzben kifejezett externáliák (soft)
	Díjköteles javak (kizárólagosság)	c	i
(klub javak)	Tulajdonosi (saját) hálózatok	Kooperációs hálózatok: - stratégiai szövetség K+F-ben és tudásban - PPP a szolgáltatásokban és tervezésben	Kapcsolati tőke: - együttműködési képesség és kollektív tevékenység - kollektív kompetenciák
(kevert közjavak)	Kollektív javak: - tájkép - kulturális örökség (magán együttesek)	Természeti és kulturális erőforrások kormányzása	e
(közjavak)	Erőforrások: - természeti - kulturális	Ügynökségek a K+F transzferére	Társadalmi tőke: (önkéntes részvétel) - intézmények - magatartásminták, értékek - bizalom, reputáció
Alacsony rivalizálás	Társadalmi állótőke: - infrastruktúra	Befogadóképesség az új eszközök iránt	d
	a	g	
	Tárgyi javak (hard)	Vegyes javak (hard+soft)	Nem tárgyi javak (soft)

Forrás: Camagni (2008) alapján Lengyel (2012a, 162. o.)

A már magyarul is elérhető (Lengyel 2012a), eredetileg Camagni (2008) által kidolgozott területi tőke rendszerbe foglalásakor látható, annak elemei alapvetően két tényező függvényében vannak vizsgálva (3. ábra). Vagyis, hogy az egyes alkotóelemek mennyire tárgyasultak és mennyire jellemzi azokat, illetve azok birtoklását a rivalizálás. A legmagasabb rivalizálás és leginkább tárgyasultság a magánjavakat jellemzi, pl. a magán állótőkét, illetve a pénzben kifejezhető externáliákat. A humán tőkét szintén a legmagasabb fokú rivalizálás jellemzi, de ez értelemszerűen alacsony tárgyasultságú. Alacsony tárgyasultság és alacsony

rivalizálás a meghatározó a társadalmi tőke esetében, míg a közjavak (pl. természeti és kulturális erőforrások) tárgyiasultak, de alacsony rivalizálás jellemzi őket, illetve azok birtoklását. Így ezek a javak, melyek Camagni (2008) táblázatának négy sarkában helyezkednek el, a területi tőke alaptényezőiként is kezelhetők. De ezek úgy is tekinthetők, mint az endogén regionális fejlődés forrásai (Lengyel 2012a). E négy összetevő „között” helyezkednek el a vegyes javak, így a klub javak és kevert közjavak is.

Ahogy Tóth (2010) leírja, a területi tőke különlegessége, hogy kifejezésre juttatja a különböző földrajzi egységek közötti távolságot, azzal, hogy az adott térségben élők magasabb megtérülési követelményt támaszthatnak beruházásaikkal szemben. Hiszen egy beruházás megtérülése nagyban függ az adott helytől („genius loci”), így a megtérülési ráta térségenként igen gyakran eltérő.

Fontos megjegyezni, hogy az immateriális tőkefajták kapcsán Jóna (2013) leírja, hogy azok egyaránt kötődhetnek az egyénhez, a közösséghez, illetve a térszerkezetéhez is és legnagyobb részüknek nem olyan gyors a mobilitása, mint a tárgyiasult tőkéé. Ezt Jóna azzal magyarázza, hogy a megfoghatatlan javak szorosan kapcsolódnak vagy a társadalom egyes tagjaihoz vagy az egyes közösségekhez.

Az életszínvonal javítása érdekében a megfoghatatlan tőketényezőket materiális javakká kell alakítani (Jóna 2013). Ehhez Jóna (2013, 35. o.) hozzáteszi, és hivatkozik Camagni és Fratesi munkájára, hogy az immateriális tőkejavak átalakítás révén anyagi tőkévé alakíthatók. A szerző ezen átalakítás kapcsán a szimbolikus tőke fogalmát és fontosságát is kifejti, hiszen az, mint írja, alkalmassá teszi az egyént, vagy a közösséget arra, hogy egy, már birtokában lévő tőkefajta másikká alakítson.

Látható, a területi tőke, megközelítésével és annak rendszerbe foglalásával jelentősen túllép mind a növekedés, mind a fejlődés vizsgálatoknál szokásosan alkalmazott regionális gazdaságtani felfogásokon (Lengyel 2012a).

Utóbbi értelemben, hasznosságát illetően Capello és szerzőtársai (2009) leírják, hogy a területi tőke és annak bizonyos kognitív elemei elősegítik a gazdasági interakciókat.

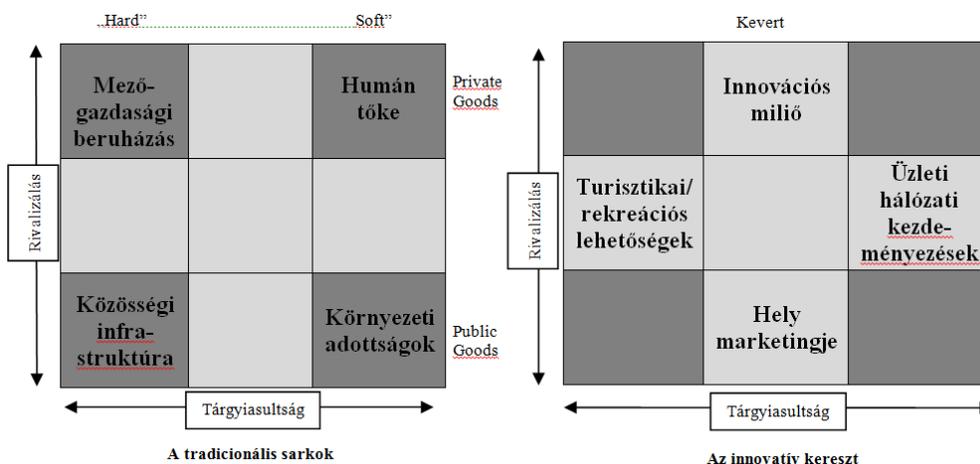
Camagni (2008) a mátrix négy sarkát tradicionális elemeknek tekinti, míg a középső tényezőket egyfajta „innovatív keresztként” nevezi, utalva azok újszerűségére és megemlíti, hogy kívánatos lenne növelni az azokra fordított figyelmet.

A vidékpolitika vonatkozásában Copus és szerzőtársai (2011) a tradicionális elemek dominanciájáról ír (4. ábra). Ehhez hozzáteszi, hogy kívánatos lenne a politikai törekvések terén is egyfajta elmozdulás az említett ábra jobb oldalán szereplő tényezők felé.

A tanulmány további részében Camagni (2008) rendszerezésére támaszkodva a területi tőke négy alaptényezőjét elemzem külön-külön, a vidék vonatkozásában is. Az előbbieken említett tőkeformákban közös, hogy a vidék vonatkozásában egytől egyig kivételes fontosságúak és megjelenésüknek speciális formái jellemzők. Már csak azért is mert a fejlődésben hosszabb távon a kultúrát és intézményeket döntően meghatározó humán és társadalmi tőke a legfontosabb (Lengyel 2012a).

Emellett persze a „klasszikus”, vagyis gazdasági tőke szerepe megkérdőjelezhetetlen, míg a természeti tőke³ fontossága a rurális terek esetén magától értetődő.

4. ábra A területi tőke keretrendszerének alkalmazása vidékpolitikai keretek között

Forrás: Copus et al. (2011, 128. o.)

4.1. Magán állótőke

A magán állótőke a származtatott, gazdasági céllal létrejött termelési tényező, amelyet magas tárgyasultság és magas rivalizálás jellemez Camagni rendszerében (is). Magát a tőkét számos közgazdász értelmezte már a tudományág kezdetétől napjainkig. A gazdasági tőke alapvetően összefügg azokkal a tőkejavakkal amelyeket beruháznak és mozgatnak a profitra való törekvés érdekében (Lin 2001).

Lin (2001) elkülöníti a tőke fogalmát és elméletét. Fogalomként kifejezi az erőforrások bizonyos típusaiba való befektetést, melyek értékek egy adott társadalomban. Mint elmélet leírja a folyamatot, hogy mely tőke halmozódik fel és termeli újra a jövedelmet. Ezzel kapcsolatosan Lin például hozza a Marx klasszikus tőke-elméletét, ahol a tőke a termelés során létrejövő értékplusz részévé válik.

³ A területi tőke mátrixának „bal alsó” sarkából, az erőforrások közül a természeti tőkét kiemeltem, és azt elemzem, annak rurális terek esetében betöltött kiemelt szerepe miatt.

Munkám egészét figyelembe véve igen érdekesnek tartom Tóth (2010, 66. o.) megállapítását, hiszen leírja, hogy Storberg történeti áttekintésében a tőke fogalma kapcsán azt a következtetést vonja le, hogy a közösségre értelmezhető tőke kategóriák egyre inkább háttérbe szorúlnak és növekszik az egyénekhez kapcsolható tőkefogalmak száma, vagyis az egyedi sajátosságokra épülő tőketípusok kerülnek előtérbe a kollektív ismeretekkel rendelkezőkkel szemben.

Agarwal és szerzőtársai (2009) megemlítik, hogy mindegyik gazdasági teljesítményre ható tényezőnek vannak leágazásai. Itt elég csak példaként a beruházások tekintetében arra gondolni, hogy milyen az adott térség elérhetősége, akár közúton, akár telekommunikációs szinten.

A közgazdászok már régóta elkülönítik az előállított vagy termelt tőkét, a nominális vagy pénztőkét, a reáltőkét vagy beruházását, amelyek közös jellemzője, hogy jól mérhető típusok, de ezen túlmenően meghatározhatók immateriális elemek is (Tóth 2011).

4.2. Humán tőke

A humán, vagy emberi tőke az általam bemutatott négy tőketényező közül bizonyos értelemben a társadalmi tőkéhez áll legközelebb. Mindkét terület esetében jelentős eredményeket ért már el a szociológia, sőt a közgazdaságtan is, és mára egyértelműen a regionális tudományba is bekerültek.

Viszont ha különbségeket keresünk elég csak rápillantani Camagni területi tőke rendszerezésére és máris láthatóvá válik, hogy e két tőketípus a rivalizálás tekintetében a „skála” két végén helyezkedik el. A humán tőkéért, jellegéből adódóan nagyon komoly rivalizálás folyik, amit az elmúlt évtizedek gazdasági változásai minden bizonnyal erősítettek is. Hiszen a humán tőke összekapcsolja a készségeket, a szakértelmet és az ügyességet, amelyeket az egyén birtokol; így magától értetődik a rivalizálás magas szintje és az, hogy a magánjavak közé kell sorolni (Camagni et al. 2011).

A humán tőke elméletei többnyire Jacob Mincer, Theodore Schultz és Gary Becker nevéhez fűződnek. Becker (1993, 1. o.) magát a humán tőke fogalmait az abba való beruházásokon keresztül közelíti meg, amelyek: „...olyan tevékenységek, melyek megnövelik az emberekben meglévő erőforrások nagyságát, és ezáltal hatnak a jövő pénzbeli és pszichikai jövedelmeire.”

Camagni (2009) leírja, hogy a humán tőke ma már egyértelműen alapvető tőketényezőként van számon tartva, amely segítségével lehet az egyes régióknak a nemzetközi versenyben.

Capello és szerzőtársai (2009) véleménye alapján fontos a tudásnak a regionális növekedésben betöltött szerepének vizsgálata, amely magában foglal számos elméletet. Ezen teóriák elismerik azt, hogy ha új tudás jön létre, akkor a

regionális gazdasági teljesítmény növekszik. Ez egy igen bő és sokat kutatott területe az innovációnak és a regionális növekedésnek. Mindegy, hogy a milió innovációs szerepének elméletét vizsgáljuk, vagy a regionális innovációs rendszereket, esetleg a tanuló régiók elméletét, alapjuk ugyanaz a közös elmélet, ami szerint pozitív a kapcsolat a létrejött új tudás és az adott régió gazdasági teljesítménye között.

A tudás-intenzív gazdaságban a humán tőke a fő meghatározója egy régió teljesítményének, ennél fogva a humán tőke területén jelentkező kis különbségek is nagy eltéréseket okozhatnak a hosszabb távú gazdasági teljesítményben (Caragliu–Nijkamp 2011).

A vidéki tereket meghatározó folyamatok között meg kell említeni a vidékről való elvándorlás problémáját. Ez túlzó leegyszerűsítés, mégis a humán tőke vidéki jelenléte (vagy éppen hiánya) általában ilyen kontextusban jelenik meg. Pedig a magas szintű humán tőke a vidéki területek számára is fontos. Sőt kijelenthető, hogy egyenesen kulcstényezőről van szó ezen területek gazdasági fejlődését tekintve (Agarwal et al. 2009).

Agarwal és szerzőtársai (2009) azt is leírják, hogy számos, a vidéki terek gazdasági teljesítménye terén felértékelődött tényező tartalmazza a humán tőkét is. Ezek között említhető az oktatás, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés és az életminőség.

Az OECD (2010) dokumentumából is kiolvasható, hogy azon területegységek, amelyek jobban integrálódtak a nemzetközi hálózatokba a helyi, képzett lakossággal, nagyobb beruházásokra és gazdasági növekedésre tesznek szert. Vagy megfordítva, a periférikus területek sebezhetőbbek a versenyben a humán tőke terén tapasztalható lemaradásuk okán.

4.3. Társadalmi tőke

Bár számos, a társadalmi tőke témakörével foglalkozó tudományos munka létezik, még egyetlen széles körben elfogadott definíció sem született a fogalom meghatározására. Viszont ahogy azt egy Brook Lyndhurst tanulmány megemlíti (Defra 2010) a legtöbb tudományos megközelítés megegyezik abban, hogy elméleti alapjukat a Robert Putnam által megfogalmazott definíció szolgáltatja. Putnam (1996) úgy írja le a társadalmi tőkét, hogy az nem más, mint a társadalmi élet alkotóelemei – hálózatok, normák és bizalom –, melyek lehetővé teszik a társadalom tagjainak számára a hatékonyabb együttműködést a közös célok elérése érdekében. A társadalmi tőke empirikus tanulmányozása során alkalmazott egyes módszereket megkülönböztethetjük bizonyos szempontok (strukturális és kulturális) figyelembevételével, illetve a javak természetének meghatározásával (egyéni vagy kollektív tulajdon) (van Deth 2008).

Rutten és szerzőtársai (2010) szerint a társadalmi tőke beépült az egyének szociális kapcsolataiba, és mivel az ilyen típusú kapcsolatok rendelkeznek térbeli dimenzióval, így ugyanez elmondható a társadalmi tőkéről is. Ugyanakkor nem

hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a szakirodalomban hosszú ideig nem fordítottak különösebb figyelmet az ilyen típusú tőke térbeliségére.

Maga a társadalmi tőke az endogén regionális fejlődésben is kulcsszerepet tölt be (Lengyel 2012a). Ráadásul a fizikai és humán tőke, ezzel a fontos elemmel, a társadalmi tőkével együttesen alkotja egy közösség javait (Basile–Cecchi 2005).

Basile és Cecchi (2005) arra a megállapításra jutottak, hogy a különböző összetevőkből álló társadalmi tőke, melyet egy közösség (akár az egyének külön-külön, akár a csoport, mint egységes egész) birtokol elősegíti a közösség által elért fejlesztési szint jobb megismerését. Más szóval a gazdaságban, hasonlóan más természettudományi területekhez, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tőke társadalmi dimenzióit csak azért, hogy magyarázatot találjunk egy közösség által nyújtott teljesítményre, illetve a résztvevők által elvárt eredményekre.

Ahogy azt Lengyel (2012a) megjegyzi, míg a humán tőkét a tagok közötti erős rivalizálás jellemzi, addig a társadalmi tőke esetében már az együttműködés válik jellemzővé. Továbbá a társadalmi tőke megjelenik egy adott régió versenyelőnyeinek forrásai között is.

Fontos megjegyeznünk, hogy a környezeti értékek védelme és a társadalmi tőke fejlesztése létfontosságú, ugyanis ha a tőke a piaci erőknél megfelelően kumulálódik, akkor az a vidéki terek helyett az ipari centrumokban fog felhalmozódni (Kahn–Rivas 2009).

Ha a tényezők közül a helyet vizsgáljuk (Defra 2010), látni fogjuk, hogy a kutatók egyetértenek abban, hogy bizonyos okoknak köszönhetően a társadalmi tőke néhány eleme helyfüggő. A hely, minden morfológiai elágazásával, legyen az történelmi, demográfiai stb., kulcsfontosságú tényező azt illetően, ahogy az emberek „megélik” a társadalmi tőkét.

Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a társadalmi tőkének – különösen az intézményekben vagy normákban megjelenő formájának – igazodnia kell mind a különleges körülményekhez, mind a kollektív cselekvési problémához, melyek megoldása tulajdonképpen annak elsődleges feladata (Ostrom 2009). A megállapítást azzal lehet kiegészíteni (Defra 2010), hogy nem könnyű feladat meghatározni a társadalmi tőkét a fejlesztések és beavatkozások vonatkozásában, hiszen annak számos eleme legtöbbször inkább szubjektív, mint objektív.

4.4. Természeti tőke és infrastruktúra

Az egy magától értetődő dolog, hogy egy adott régióknak a pénzügyi, humán, társadalmi stb. tőkéje mellett van természeti környezete is. Viszont ez a tényező mégis számos elemzésből, még területi elemzésekből is kimarad. Forman (2001) ezt Keynes és Solow elméleteinek hiányosságaira vezeti vissza, hogy bár logikus, a

gazdasági növekedés a termelés anyagi alapjai nélkül elképzelhetetlen, a gazdasági növekedést leíró függvényekben nyoma sincs a természeti erőforrásoknak.

Pedig a természeti erőforrások fontosságát mi sem bizonyítja jobban, hogy az ipari forradalom óta a fejlett országok prosperitását a fejlődőktől történő erőforrás transzfer teszi lehetővé (Röpke 2005). Az emberiség egész gazdaságtörténete az erőforrások kiaknázásáról szól és mindig kiemelt jelentősége volt a nyersanyagok rendelkezésre állásának és ez a mai napig is így van. Ha megfigyeljük a vezető ipari hatalmak gazdasági szerkezetét és a nyersanyagok abban betöltött szerepét, jól látható a természeti erőforrások kulcsszerepe.

Ez utóbbi, vagyis a természeti tőke „...a természeti erőforrásoknak, illetve környezeti vagyonnak ...az a készlete, amely most és a jövőben az emberiségnek értékes javakat tud szolgáltatni” (Buday-Sántha 2006, 352. o.). Buday-Sántha (2006) persze ehhez hozzáteszi, hogy az ökológiai fontosságú kritériumokra vonatkozó minimum meghatározásával szolgálni kell ezen tőke megmaradását.

Így ha a fejlesztésekre gondolunk, azért is lehet kedvező a térségek különbözőségének felismerése, mert ebben helyet kapnak, illetve helyet kell kapniuk a természeti erőforrásoknak is. Ezáltal nem fordulhat elő az, hogy például gazdasági vonatkozású fejlesztések esetén a figyelmen kívül hagyott természeti tőke károsodik és így a fejlesztés hosszú távú szaldója negatív lesz. Ma már a természeti tőke a területfejlesztés terén is fontos szerepet játszik.

Hogy a beavatkozások, illetve fejlesztések terén figyelemmel kell lenni a környezet iránt, arra nagyon egyszerűen rávilágít (Hoggart et al. 1995), hogy a környezet minőségének növekvő fontossága van a vidéki területek gazdasági növekedésében és fejlődésében is, különösen annak fényében, hogy a már említett új funkciók között fontos szerepet tölt be a turizmus és a rekreáció.

5. Összegzés

Munkámban az endogén regionális fejlődés témakörét vizsgáltam. A fejlődés a növekedéssel szemben nem mennyiségi, hanem egyfajta minőségi változást, annak tartalmát hordozza magában, mint például a társadalmi haladás. Az utóbbi évtizedek változásai alapján megállapítható az elmozdulás az exogén elméletek felől az endogén irányzatok felé.

A dolgozatban áttekintettem, hogy az egyes endogén megközelítések milyen tényezőkre támaszkodnak, melyeket tekintik a helyi fejlődés forrásainak. Értelemszerűen számos átfedés van az egyes modellekbe bevont tényezők között, de különbségek is adódnak. Stimson és szerzőtársai (2011) modellje öt tényezőre támaszkodik és a fenntarthatóság kritériumainak igyekszik megfelelni, míg Braithwaite (2009) hét tényezőt emel be rendszerébe, és azokra példákat hoz vidéki kontextusban is. Kiemeli a szerző, hogy rendszerében a kulturális és politikai tőke is szerepet kap.

A vizsgált endogén fejlődési modellek közül Camagni (2008) területi tőke keretrendszere nevezhető a legkomplexebbnek. A keretrendszer az egyes javak tárgyiasultságának mértékén és az azok iránti rivalizálás fokán alapszik. A modellt igyekeztem a vidék aspektusából vizsgálni és ilyen megközelítéssel külön kitértem annak alaptényezőire, vagyis a gazdasági, humán, társadalmi és természeti tőkére. Ezek azok a tényezők, amelyek alapjául szolgálhatnak statisztikai méréseknek, természetesen a lehetőségekhez mérten kiegészítve a modell Camagni által innovatív keresztnek nevezett részében szereplő tényezőivel.

Felhasznált irodalom

- Agarwal, S. – Rahman, S. – Errington, A. (2009): Measuring the determinants of relative economic performance of rural areas. *Journal of Rural Studies*, 25, pp. 309-321.
- Basile, E. – Cecchi, C. (2005): Building social capital in rural areas: does public action help? *Invited paper presented to Engaging Communities*, International Conference organised by "The Government of Queensland" and the "United Nations", 14-17 August 2005, Brisbane. <http://www.engagingcommunities2005.org/abstracts/Cecchi-Prof%20Claudio-final.pdf>.
- Becker, G. S. (1993): *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Benet I. (2006): 60 years of Hungarian agricultural policy (1945-2004). In Benet I. (szerk.): *Agricultural transition and rural development: Some experiences from Finland, Hungary and Poland*. University of Pécs Faculty of Economics, Budapest – Gyöngyös – Pécs, pp. 17-28.
- Benko, G. (1997): A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. *Tér és Társadalom*, 2, pp. 1-16.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. General Press, Budapest.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Braithwaite, K. (2009): *Building on What You Have Got. A Guide to Optimising Assets*. Carnegie UK Trust, Dunfermline, UK.
- Buday-Sántha A. (2006): *Környezetgazdálkodás*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Buday-Sántha A. (2010): Vidékfejlesztés. Vitaanyag. *Tér és Társadalom*, 1, pp. 215-221.
- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital. In Capello, R. et al. (eds): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer-Verlag, Berlin, pp. 33-47.
- Camagni, R. (2009): Territorial capital and regional development. In Capello, R. – Nijkamp, P. (eds): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham, pp. 118-132.

- Camagni, R. – Caragliu, A. – Perucca, G. (2011): *Territorial capital. Relational and human capital*. Politecnico di Milano, Milano. http://www.internet.it/aisre/minisito/CD2011/pendrive/Paper/Camagni_Caragliu_Perucca.pdf
- Capello, R. (2002): Spatial and Sectoral Characteristics of Relational Capital in Innovation Activity. *European Planning Studies*, 2, pp. 177-200.
- Capello, R. – Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2009): *Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*. Tinbergen Institute, <http://www.tinbergen.nl/discussionpapers/09059.pdf>.
- Capello, R. – Nijkamp, P. (2011): Regional growth and development theories revisited. In Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp, P. (eds): *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, pp. 301-324.
- Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2011): *Cognitive capital and islands of innovation: the Lucas growth model from a regional perspective*. Tinbergen Institute, <http://papers.tinbergen.nl/11116.pdf>. Letöltve: 2013. május 20.
- Courtney, P. – Talbot, H. – Skuras, D. (2010): *Establishing the Potential for Territorial Cooperation*. EDORA, http://www.nordregio.se/Global/Research/EDORA/EDORA_2.31.pdf.
- DEFRA (2010): *Social Capital and Quality of Life in Rural Areas*. Department for Environment, Food & Rural Affairs by Brook Lyndhurst Ltd, London.
- EC (2005): *Scoping Document and Summary of Political Messages for an Assessment of the Territorial State and Perspectives of the European Union: Towards a Stronger European Territorial Cohesion in the Light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions*. European Commission. http://www.eu2005.lu/en/actualites/documents_travail/2005/05/20regio/Min_DOC_1_fin.pdf. Letöltve: 2012. október 4.
- Enyedi Gy. (2012): Falvak és városok. In Mezei C. – Bakucz M. (szerk.): *Agrárátalulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, pp. 29-34.
- ESPON (2011): *EDORA – European Development Opportunities for Rural Areas. Applied Research 2013/1/2*. ESPON & UHI Millennium Institute, http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Final_Report_Parts_A_and_B-maps_corrected_06-02-2012.pdf.
- ESPON (2012): *PURR Potentials of Rural Regions*. ESPON & Norwegian Institute for Urban and Regional Research, http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/TargetedAnalyses/PURR/120705_PURR_Final_Report_FINAL.pdf.
- Farkas T. (2002): Vidékfejlesztés a fejlődéelméletek és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom*, 1, pp. 41-57.
- Forman B. (2001): Megújuló természeti erőforrások gazdaságtanának elméleti alapjai. In Bora Gy. – Korompai A. (szerk.): *Természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza*. Aula Kiadó, Budapest, pp. 209-214.
- Hoggart, H. – Buller, H. – Black, R. (1995): *Rural Europe. Identity and Change*. Arnold, London.
- Jóna Gy. (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1, pp. 30-51.
- Kahn, J. – Rivas, A. (2009): The sustainable economic development of traditional peoples. In Holt, R. P. F. – Pressman, S. – Splash, C. L. (eds): *Post Keynesian and Ecological Economics*. Edward Elgar, Cheltenham.

- Kollmair, M. – Gamper, St. (2002): *The sustainable livelihoods approach*. Development Study Group, University of Zurich, Zurich.
- Lados M. (2001): A területi tervezés kihívásai a kilencvenes években Magyarországon: A területfejlesztési stratégiák kialakításától a programozásig és az értékelésig. *Tér és Társadalom*, 2, pp. 25-69.
- Lengyel I. (2012a): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, pp. 151-174.
- Lengyel I. (2012b): A területi tőke lehetséges szerepe a regionális növekedés magyarázatában. In Hardi T. – Nárai M. (szerk): *Térszerkezet és területi folyamatok: tanulmánykötet Rechnitzer János tiszteletére*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs – Győr, pp. 57-73.
- Lin, N. (2001): *Social Capital: A Theory of Structure and Action*. Cambridge University Press, New York.
- Lin, N. (2008): Building a network theory of social capital. In Lin, N. – Cook, K. – Burt, R. S. (eds): *Social capital – theory and research*. Transactions Publishers, New Brunswick.
- OECD (2001): *Territorial Outlook*. OECD, Paris.
- OECD (2006): *The New Rural Paradigm. Policies and Governance*. OECD, Paris.
- OECD (2010): *Strategies to Improve Rural Service Delivery*. OECD, Paris.
- Putnam, R. D. (1996): Who killed civil America? *Prospect*, 7, pp. 66-72.
- Ostrom, E. (2009): What is social capital? In Bartkus, V. O. – Davis, J. H. (eds): *Social Capital Reaching Out, Reaching In*. Edward Elgar, Cheltenham, pp. 17-38.
- Rechnitzer J. (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás: A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr.
- Röpke, I. (2005): Trends in the Development of Ecological Economics from the Late 1980s to the Early 2000s. *Ecological Economics*, 2, pp. 262-290.
- Rutten, R. – Westlund, H. – Boekema, F. (2010): The Spatial Dimension of Social Capital. *European Planning Studies*, 6, pp. 863-871.
- Scoones, I. (1998): *Sustainable Rural Livelihoods: A Framework for Analysis*. Institute of Development Studies, <http://greenresistance.files.wordpress.com/2011/02/sustainable-rural-livelihoods-scoones-1.pdf>. Letöltve: 2011. május 30.
- Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp. P. (2011): Endogenous Regional Development. In Stimson, R. – Stough, R. R. – Nijkamp. P. (eds): *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, pp. 1-19.
- Tóth B. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 1, pp. 65-81.
- Tóth B. (2011): A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. *Területi Statisztika*, 5, pp. 530-543.
- van Deth, J. W. (2008): Measuring social capital. In Castiglione, D. – van Deth, J. W. – Wolleb, G. (eds): *The handbook of social capital*. Oxford University Press, Oxford – New York, pp. 150-176.

Ward, N. et al. (2005): *Universities, the Knowledge Economy and 'Neo-Endogenous Rural Development'*. Centre for Rural Economy, <http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/discussionpapers/pdfs/discussionpaper1.pdf>.